





- Title - वैराग्य प्रकारवाच
- Accession No - Title -
- Accession No -
- Folio No/ Pages - 18/35
- Lines-
- Size
- Substance Paper -
- Script Devanagari - देवनागरी
- Language - संस्कृत
- Period -
- Beginning ओम् श्री गणेशाय नमः ॥ श्री दक्षिणाधृतये नमः ॥ ओम् ब्रह्मदेव  
ब्रह्मविद्यो ब्रह्मविद्या संनन्दय कर्तुं भूमे वासिष्ठा विप्रवा मित्रक्या सवाल्मीकि-  
शुक्लैर्भयः श्री नरस-चन्द्राय नमः ।
- End - याद-चा दे न्यभाषाद्य दृणवपुष्यं नलं न करोति यथाहुः  
दृषात्वाद्युतरस्तद्वलस्तुलादिषु न्यपाचकः वायुनाकिं नोन्निगो -  
जातयमा-चमिष्यतीति ।
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - वैराग्य (योग विषयक)
- Revisor -
- Author - दिनेश प्रहारा
- Remarks- अपूर्व

*दिनेश प्रहारा*



संस्कृत-विद्यापीठ

१६/३२

पत्रिका -

१९३५

संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई  
संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई

(संस्कृत-विद्यापीठ)

१. संस्कृत-विद्यापीठ

पत्रिका

१. संस्कृत-विद्यापीठ



वेराग्यप्रकरण २



2

५४२







ॐ  
दा. टी  
वे. प्र

गें श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीक्षितिगणमर्तये नमः ॥ ओम् ब्रह्मणे ब्रह्मविद्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वसिष्ठविद्यामित्रवा  
सवाल्मीकिशुकादिभ्यः श्रीगणेशाय नमः ॥ ओम् अजमजरमनायनेतमेतर्निजसुखबोधसद्वितीयशरी शिवम  
विलहदिसुखरत्नमायाविकसितविष्णुविलासमानताः स्मः १ स्मृतिफलितसमस्ताभीष्टमुद्यदिनेश प्रतिभट  
निजशोभाशोतविघ्नोपकारं कमपिशिवभवान्योरं कसोभायमेतः सरमाणिमवलंबे चारुलेखोदराख्ये २ सु  
ग्यस्मितांचितमनोत्तमुखेडविं वस्त्रिग्यामृतप्रतिमचारुहृत्क्याकटाक्षे अथेसरैरनुसृतेमनिभिर्मनीनांन्यगो  
धमलवसतिगुरुमाश्रयामः ३ विभवनावनकृत्यकृतोदयः सदभयामलबोधसुखोदयः सजनहृद्भिरिगा  
हृरकेसरीशरणमस्तुसदानरकेसरी ४ दत्तेवरातवलयावभयंचवासेयापुष्पकंचदधतीविधिनेत्रयेया सा  
शारदाज्जनयनाशरदिंडुशोभासासयाहरतुमेहृदयोपकारं ५ येनेवाणीदरस्ययेजगदिदंप्रद्योतितंवेहते य  
त्रैवापततेऽस्मृतिस्मृतिनूतोधर्मः सशर्मोदयः येकालंकलयोत्रियेचपरमसज्ज्योतिरात्मोपमालेस्त्रयेनल्लाम  
वेतहृदिमेबोधाज्जिनीभानवः ६ वक्त्रेडभिर्दिक्षतमोहरद्विवेदांसापामृतमुद्गिरंतं वाणीभुजास्त्रिष्टमभीष्ट  
सिद्धौतेब्रह्मविद्यादिगुरुंप्रयये ७ यद्वाक्यामृतपापिनांशनिपदेसत्येसुधानीरसायद्वाकार्यविचारणर  
भिमनःसर्गापिकारागद्वे यद्वाणीविशदात्मपूर्णमनसोतल्लेजगत्तूलवतस्त्रैश्रीगुरवेवसिष्टमनयेनित्ये  
नमस्तुर्मदे ८ ब्रह्मार्थप्रयिताजगत्त्रयदितासावेदमातापरायश्चक्रेतयसावशेसरगणानन्य सिद्धतुर्ज  
गत् तंवोधांबुनिधितयसिमुक्तुटालेकारचिंतामणिं विद्यामित्रमुनिंशरणमनचेभ्योनमस्यान्वदे ९  
श्रुत्यात्रस्तेकामः प्रकटितमहिमायेततस्सैवसिष्टो यःसीतोत्रसविद्यामिवसदसिपुनः सत्यमुद्धाकिला  
दात् यद्वाणीमोहमूलंशोयतिजगदानेदसंदोहदोषीतस्सैवाल्मीकयेश्रीगुरुतमगुरवेभूरिभावेनताः स्मः १०  
पूर्णनेदस्सभावः सजनहितकृतेमाययोपातकायः कारणाडिधिर्षुर्तेनमवरतंमोहयेकेनिमये आ  
निशंतातर्वसिष्टेवद्विरपिकलयन्शिष्यभावेवितेने यःसेवादेनशास्त्रामृतजलधिममुरामचेद्रेप्रयये ॥

५४३

५४२



प्रतिभोतीतिसामान्यतः सचित्तं तस्य चिदेकरसत्वं सर्वानुभवसिद्धत्वेनोपपादयेत्स्वपदार्थतत्त्वभूतेनमेव पुनर्नमस्यति  
 तातेति श्रुतेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्धस्माद्धिबभूतात्कूटस्थचिदेकरसात्त्वतः स्व  
 यमेव प्रतिबिम्बभावेन समष्टिस्थितिस्तानमनोमयकोशाद्व्यात्मकोतः करणोपाधनुप्रवेशेन प्रतप्तायः पिरप्रति  
 सबद्धिरिवाध्यात्मैवोक्ततात्पर्यमभिभूयतदभिज्ञलयनज्ञाता विस्फुलिंगानिवतद्वृत्तीरभिज्ञलयनज्ञाने वृत्तौ  
 विषयाकारावनायोख्यमपितद्वारातदाकारलक्षावभिवापनोत्तेश्च यरोक्षसाधारणेनोक्तमेवार्थप्रत्यक्षेस्फु  
 टीकर्तृमाह द्रष्टेति सपञ्चज्ञानेन्द्रियाण्युपादाय दृष्टातत्त्वे प्रयोगजन्यद्वृत्तीरुपादाय दर्शनेन तत्कलात्मना विषया  
 न्प्राप्य तादृशानुरंजनात्स्वयमपि दृश्यं भवतीति दृश्यम्भः तथा स एव कर्मेन्द्रियप्राणशरीराण्युपादाय कर्ता यः

ज्ञातात्मानं तथा ते यं दृष्ट्वा दर्शनं दृश्यम्भः क  
 तादेतः क्रियायस्मात्सौ तु ज्ञातात्मानेन नमः २

लभोक्तभावेन क्रियोत्पादनिमित्तत्वादेतः क्रियासाकल्यवैकल्ययोरद्वैतसकलो विकल इति क्रियाभिमानाच्च  
 क्रिया एव हि दृष्टा श्रोता मेताकर्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः प्राणनेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्यशेषश्च त्रि  
 त्यादिश्रुतेः एव सर्वव्यवहारेषु प्रतीचः स्वपरस्फूर्तिनिर्वीहकत्वाच्चिद्रूपतया सर्वानुभवसिद्धोपिविचित्रोपा  
 धनुरंजनव्यामोदाच्चित्रापट्टप्रभाशोक्तमिव न विविच्यानुभूयत इति स च कर्त्तराण्ययस्मादिति निमित्तये च म्या  
 निर्देष्टाः यत्सन्निधाननिमित्तकमेव कर्त्री हि स्फुरणेन तु यत्स्वभावभूतं व्यभिचारित्वादृशो दृश्यस्वभावज्ञानुपपत्ते  
 श्चेति भावः अतस्तस्मै तादादिसाक्षिणे परमार्थतो ज्ञातात्मानेन तन्निमित्तत्वेन परिशिष्टाय प्रत्यगात्मने नमः इत्य  
 र्थः २ ॥ श्रोतामायनमः ॥



ॐ  
वा.वे  
४  
१

पर्वपदार्थोपरिशोध्यतत्स्थलज्ञापयवसानस्थानमानेदोब्रसेतिअज्ञानादितिअनिदशितनिरतिशयानेदरु  
पंघरमपुरुषार्थभूतमखेडवाकार्यनमस्त्यनित्कुरेतीति यस्मात्प्रत्यगात्मनोऽविद्यावशात् कामादिविलेपति  
रस्तुतनिरतिशयानेदसमुद्रादेवरेआकाशेब्रह्मलोकातेसर्गेदेवेधितियावत् तथाअवनोभूमौमनुष्यादि  
स्तेवपर्थेतेषुततड्छावचविषयेनियसेयोगजनितोतः करणवृत्तिवैषम्यतारतम्येनावरणाभिभवतारतम्या  
त्सरोमुक्तमण्यादिषुगिरिप्रतिविंबद्रवोपाधिकभेदनातारतम्येनविभाजमानत्वादानेदस्यशीकराकणाः  
वशीकराः स्फुरेति सर्वभात्या अनात्मत्वेनात्मशेषत्वेनपरिकेदभेदवैचित्र्यः एवमेदत्तपिस्तुत्वादिभि  
श्चानुभूयैतरतिथावत् परमार्थतत्त्वतथाकिंतुतदेवनिष्कृष्टोपाधिभेदे सर्वेषांब्रह्मादिस्तेवपर्थेतानां

स्फुरेतिशीकरायस्यादानेदस्यावरेवनो रु  
वैषांजीवनेतस्मैब्रह्मानेदात्मनेनमः १

जीवतेनेनेतिजीवनेसारभूतमात्मतत्वेनप्राणोननायानेनमर्त्यजीवतिकश्चनइतरेणतजीवेति यस्मिन्नेता  
उपाश्रितौपतस्तेवानेदस्यान्यानिभूतानिमात्रामपजीवेति कोऽप्येवान्पाकः प्राणपाद्यदेवआकाशआनेदोन  
स्यादित्यादिश्रुतेः अतएवभेदकाभावात्स्वरूपदणैक्याच्चसपव यतोवाचोनिर्वर्ततेअप्राप्यमनसासह  
आनेदेब्रह्मणोविद्वान्नविभेतिकृतश्चनेति प्रसिद्धापरिच्छिन्नब्रह्मानेदआत्माचनान्यआत्मानामकाश्चिदस्ति  
नान्योतोऽस्तिद्रष्टानान्योतोऽस्तिविज्ञातेत्यादिश्रुतेः तस्मैब्रह्मानेदात्मनेपरमपुरुषार्थरूपायनमः इत्यर्थः  
इदमेगताचरणंशास्त्रनिर्माणारंभार्थमुत्तरसर्गेतुशिष्येभ्यस्तदुपदेशस्यारंभार्थमिति नयोनरुत्तम ३

२



अग्राधैवसेवादः संप्रदायविशुद्धये रामात्माननिमित्तेचापुषोद्धातायवर्णिते इत्येवमंगलविषयादिप्रदर्शनम्  
 खेनशास्त्रार्थसखप्रबोधायसेनेपतः प्रदर्श्यसद्देशाथनोपपत्त्यादिभिर्विस्तरेणतमेवार्थकृत्यादयितुंशा।  
 स्वमारभमाणस्तस्मिन्श्रोतृणांविश्वासदायक्यवदुत्तरब्रह्मविनिरुद्धमदर्विजृष्टब्रह्मादिसंप्रदायप्रामाणी  
 वन्मुक्तिफलब्रह्मविद्योयवृद्धसहस्रत्वप्रदर्शनायश्रीवशिष्टसमसेवादावतारेणोद्धातभूतामाख्यायिका।  
 मारभतेसतीक्ष्णशत्यादिना सुतीक्ष्णः तपः कर्मोपासनाशोधितेत्वाच्छोभनाडरूढार्थप्रदणपटीय

सुतीक्ष्णब्राह्मणः कश्चित्सेवायाकृतमानसः अगस्त्येरात्रमंगलामुर्नियप्रव्यसादरं ४  
 सुतीक्ष्णभावाव॥ भगवन्धर्मतत्त्वज्ञसर्वशास्त्रविनिश्चित सेशयोस्तिमदानेकरुत्वमेतेक  
 यथावद ५ ॥

स्वाचतीक्ष्णबुद्धिर्धस्येतियोगरूढनिर्धनमधेयः ब्राह्मणप्रदणं ब्राह्मणानामेवब्रह्मविद्यायाम्।  
 ख्याधिकारइतिद्योतनार्थसेशयेतजिज्ञासायैआकृतमानसेयस्येति जिज्ञासुरित्यर्थः सादरंविष्णुत  
 समित्याहित्वप्रणिपातप्रभृत्यादरसदितंयथास्यात्तथा ४ धर्मतत्त्वज्ञानासीतिधर्मतत्त्वज्ञ सर्वेषु  
 शास्त्रेषुविशिष्टेनिश्चितेनिश्चयोयस्यसतथा परस्परविरुद्धार्थानेकश्रुतिसृतिवादिविप्रतियतिज।  
 टिलत्वात्सदसाडरूढेदतयामदान् एतैसेप्राये तदपतोदकेतत्वमितिवावत् ५



कारणोऽन्यादकंसाधनेर्धनकं अत्रमोक्षोद्दिपामपुरुषार्थरूपत्वप्रसिद्धेर्नित्यनिरतिशयानेददृषोवाच्यः स  
चसर्गपवयन्नुःखेनसेभिन्नेनचप्रसन्नमनेनरंश्रभिलाषोषनीतेचतत्सखेसःपदास्पदमिति श्रुत्यासःसुर्गः  
स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति नैमिनिवचनाच्चतस्यजघात्वासिद्धेः नचजन्यत्वेननाशानुमाने अतिविरु  
द्धेर्धनानुमानानुदधाततस्याजन्यत्वेसाधनोपदेशानर्थक्यप्रसंगादितिकर्मभीमोसकमतानुसारेणकार।  
णो कर्ममिति प्रथमः कल्पः नकर्मणानप्रजयास्नवाद्येतेभ्रष्टायातरूपाश्चादिश्रुतिभिः कर्मफलानि  
त्यन्तप्रतिपादनात् ज्ञात्वातेष्ट्युभयेति नान्यः यथाविमुक्तयेश्चादिश्रुत्यामुक्तो ज्ञानातिरिक्तसाध  
ननिषेधात् ज्ञानस्यप्रमाणजन्यस्यवस्तुमिवात्यतिरिक्तफलासिद्धेः नित्योपनिषदमतमवलम्ब्य

मोक्षस्य कारणे कर्मज्ञाने वा मोक्षसाधने अभये वा विनिश्चित्य एकैकस्य कारणे ६॥

द्वितीयः कल्पः वाजसनेयिनो मंत्रोपनिषदि कुर्वन्नेवेदकर्मणि जिजीविषे च तस्य मांशमिव त  
जीवानुषेयत्वेन कर्ममसूर्यानामते लोका म्रधेन तमसा हृत्य श्रुत्यादिना अविद्वद्भिन्दा सर्वकं ब्रह्म  
विद्यां च प्रस्तुत्य तपोरेकैकस्य मोक्षसाधनतो म्रधेन तमः प्रविशति येन अविद्यामुखा सते ततो भूयश्च  
तेन मोय अविद्यायां रता इति निदिष्टा विद्यां चाविद्यां च यत्नद्वेदोभयं सद अविद्यां यात्युतीर्त्तौ विद्या  
यात्यतममृते इति समुच्चितयोरात्येनिकानर्थनिरुति निशतिशयानंदावाप्तिलक्षणमोक्षदेतत्वा  
भिधानात् तृतीयः कल्प इति त्रिकोटिकसंशयो दर्शितः तेष्वेकं निर्णयकारणं कथयेत्यर्थः ६



यन्त्रद्वयेनेति श्रुतेर्वदन्तराश्रयादिविरोधेनापेक्षिकनित्यत्वापरत्वाजेषु प्रथमकल्पस्यासंभवेति तीयतृतीयकल्पयोर्कर्मणोचितः।  
 शब्दद्वाराज्ञानांगत्वेपि श्रुतितात्पर्याविरोधादभेदचमन्यमानो गतिः प्रतिवचनमुवाच उभाभ्यामित्यादिना यथाविश्राकाशोपदि-  
 णो उभाभ्यां यदाभ्यामिव गतिरभिमतदेशाभिजायते नैकैकेन तथैव तद्विरोधः परमेष्ठमिति श्रुतिप्रसिद्धं संसारधनः पारं कैव-  
 ल्ये अधिकारिणो आत्मनिष्ठानकर्मभ्यां जायते नैकैकेन कर्मणो पूर्वभावस्तु प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्गुणयदसंभवादिरुद्धाधिकारिविशेषण-  
 कत्वाच्चार्थसिद्धिरिति न योग्यं यथाशेषोऽहं तः यथादर्पणे प्रतिबिम्बो द्ये मार्जनालोको को द्यवप्यवप्रकोतद्वत्कर्मकृतचित्तशुद्धिः  
 प्रमाणजन्यवृत्तिश्च विद्यानिवृत्तावावश्यके अशुद्धचित्तैः प्राप्तः श्रुतेरपि तौ न फलादर्शनादिति भावः ७ तदेव द्रष्टव्यम्

अगलिरुवाच उभाभ्यामेव यदाभ्यां यथाविश्राकाशोपदिणो गतिः तथैव ज्ञानकर्मभ्यां जायते परमेष्ठ ७ केवलात्कर्म-  
 णो ज्ञानात्तद्विरोधोऽभिजायते किं तूभाभ्यामवेनोक्तः साधनेन भयं विदुः ८ अस्मिन्नर्थे पुरावृत्तमिति दासेवदा-  
 मिते कारुण्यतः पुराकश्चिद्वा स एवोपीतवेदकः १ अग्निवेशस्य पुत्रे भूदे देवदोगपारगः गुरोरपीतविद्यः  
 सत्राजगाम गृहे प्रति १० तस्यावकर्मकृतस्त्रीसंशयानो गृहे तदा अग्निवेशो विलोकाय पुत्रं कर्मविवर्जितं ११  
 प्रादपतद्वचोनिर्गुरुः पुत्रं दत्ताय च अग्निवेश उवाच किमेतत्पुत्रं कुरुषे पालनं न स्वकर्मणः १२ ॥

पुनराह केवलादिति साधने जेजकै विडर्बस्य विदुः इति शेषः तथाच विडषामनुभवसिद्धेनात्र विप्रतिपत्तयामिति भावः  
 वियां चावियां चेति श्रुतिस्तरासनकर्मसमुच्चयपरान्नस्य विद्यायाः कर्मसमुच्चयपरातदेगत्वेनोपक्रमेतेन त्यक्तेन भु-  
 जीया इति संन्यासविधिविरोधादिति प्रपञ्चितं भाष्यकृद्दिरिति न कश्चिद्विरोधः न तत्र यथाश्रुतमायाततो गृहीत्वा ज्ञानक-  
 र्मसमुच्चयपदपदैव तद्गुण्यभिमत इति भूमित्वे अलब्धज्ञानहृष्टीनो क्रियामात्रे यथायथं यस्यानात्मवैरपदे केवलं किं त-  
 ज्ञानसौ श्रुत्यादिना अणिकाचोपाख्यानेन चोत्तरत्र केवलज्ञानेनैव मुक्तिरिति व्यवस्थापनेन पूर्वोत्तरविरोधायतेः ८ १॥  
 प्रादपतदित्यसंधिः संहिताया अनित्यत्वात् निर्ग्रामविधिना कर्मपरीत्यागान्निर्दाहपुत्रे १२



ने  
वा. टी  
५

11

सिद्धिप्रत्यवायपरिहारसंगमोदेवा ११ अग्निहोत्रेन दीतीति वाक्यशेषः चोदितो विदितः १४ एके मुख्याः चकारो  
नर्धनिहृति समुच्चयायः १५ हयोर्विरुद्धाद्येयानि यावत् सैदिधतां सैदिहानतो अकर्मकत्वात् अथ कर्मकेतिक  
निरितः १६ एकां सर्वसंवेदमलानां चोदित्यात्मस्वाकां वक्ष्यमाणमहारागायणायुः मुख्यत्वे चास्याः प्रसि  
द्धमादित्यपुराणे च दशाध्याये ज्ञानेन तत्वात्मनो धर्मानुगुणो वाक्ये च न ज्ञानस्वरूपत्वात्मानित्यः सर्वगतः शि  
वः अदमात्मा समस्तानां भूतानां परमेश्वरः एक एव पदार्थाश्च कल्पिता मयि य एषु ख विज्ञानमेतदखिले वि

अकर्मनिरतः सिद्धिं कथं प्राप्स्यति तद् कर्मणोऽस्मान्निवृत्ते किं कारणं तन्निवेद्यतो १३ कारु  
ण्यः ३ यावज्जीवमग्निहोत्रेनित्यं संध्यामुपासयेत् प्रवृत्तिरुद्योधमोयं शुभ्यास्त्या च चोदितः  
तथेतेन भवेत् मोक्षः कर्मणा प्रजया तत्वा त्यागमात्रेण के त्वेके यतये प्रति चोदते १५ इति श्रीमो  
हयोर्मध्ये किं कर्तव्यमयागुरो इति सैदिधतां गत्वा तूष्णीं भूतोऽस्मि कर्मणि १६ अगस्त्यः ३  
त्युक्ता तात विशोऽसौ कारुण्यमौ न मागतः तथा विधेः सते दृष्टा पुनः प्रादुर्गुरुः सुते १० अ  
ग्निवेश उवाच अणुशुक्लकथामेकां तदर्थं हृदये खिलं मनोवधार्य पुत्रं च यथेच्छं सितया ऊ  
रु १८ सुरुचिर्नाम काचित् स्त्री अश्वरोगण उत्तमा उपविष्टा हि सवतः शिखरे शिखि संवृते  
रमेते कामसेत प्राः किन्त्रयी यत्र किन्त्रैः स्वर्धुन्यो वेन संसृष्टे महाचौघविनाशिना २०

आकारमबुद्धयः पश्येन्नितानि नस्त्वेकमात्मरूपमिदं जगत् इति शैवसिद्धेन गामायकचित्तेन पुरे तिय एम  
खे प्रतिशिवेनाविपास्वरूपे ब्रह्म तत्वे च विस्तरेण यदि श्पस्ववाक्ये विश्वासदाया विस्वसनीयतमत्वेन प्रसिद्ध  
सब्रह्मविद्यामूर्द्धन्यस्यास्य ग्रेयस्य संमतिर्वेनोदाहरणत्वात् द्वितीयेति संबोधने कथार्थलक्षणपितृधनग्रह  
णयोग्यत्वयोक्तनार्थ १८ उत्तमा ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणसंघट्टत्वात् क्लेशा १६ २० ॥ ० ॥ ० ॥ ॥

५५२



अं वा २ जगदिह च नैविसरगो न निप्रकरो १

अथाच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजनेन तदस्य स्वरूपलक्षणभ्यां संक्षिप्य दिदर्शयिषुः प्रथमं यतो वा इमा विभूतानि जायंते येन जाता निजीवं  
नियत्ययेत्यभिसेविशंति तद्विजितास्य तद्व्यतिशक्त्युक्तं तदस्य लक्षणसिद्धसदृश्यत्वाभावे तत्तदार्थनमस्य नित्यत इति यतो यस्मात्  
रमार्थसदृशं तीयात्मवस्तुनः प्रकृतिभूतास्वोपाकाशादीनि मद्भातानि भोतिकानि च सर्गादिकाले च यत्सत्तयेव सत्ता प्रति  
लभ्य भोति प्रयंते आविर्भवन्तीत्यर्थः तथा स्थितिकाले च यत्सत्तयेव स्थितानि तेषां प्रलयकालेऽपि यत्रैव यत्सत्तामात्रपरिशेषेण  
पशमं तिरोभावे योति तस्मै सत्तात्मने स्वाध्यारोपितं सर्वभावानोपायमार्थिकं च यत्सत्ता यत्सर्वशान्तिनां वास्तवान्मभूता यच्च य  
वस्यो नमः तत्र मस्कारे च यत्र देवाः सर्वे यकी भवन्तीति श्रुतेरनं स्तुतस्य देवतां तस्या परिशेषात्सर्वे नमस्कारसिद्ध्या स्य मे गल  
स्य सर्वोक्तवीत्सर्वविघ्नोच्छेदादिकलसिद्धिः अत्र यतो भूतानोति यदाभ्यां यतो वा इमानि भूतानि जायंते तन्मायस्य यत्त  
तितद्दृष्टि श्रुतिसंज्ञा कलक्षणप्रतिभूतानां दस्य तन्मूलकत्वमिति न सोऽख्यादिकल्पितमददादिकारणो यास्को यदर्शि  
तावोत्तरकारणेषु चानिवासिः अत्र प्रकृतिपंचमैवोपादानत्वलाभात्प्रितयोपादाने लक्षणत्रयप्रदर्शनायेति केचित् निमि  
यतः सर्वोणिभूतानि प्रतिभोति स्थितानि च यत्रैवोपशमं योति तस्मै सत्तात्मने नमः १

तपि पंचमी दर्शनात्त्रयाधारत्वोक्तिरुपादानत्वलाभाया स्थितिहेतुत्वोक्तिस्तु चे तना वामेव पालकत्वदर्शनाच्चेतनत्वलाभेन  
कर्त्रतरनिगमायेति चित्तयलभ्य अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमेकमेव लक्षणमित्यन्ये वस्तुतस्तु सत्येत्तानमनेते ब्रह्मसदेवसो  
मेदमग्र आसीदिति श्रुतौ ते यत्रैवोपाकांता द्वितीयसन्मात्रवस्तुपरिचया यत्तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतस्तने  
जोऽस्तजतेत्यादिना तदस्य लक्षणवता रात्सर्वस्वास्ति दे ब्रह्म तज्जलानिति शोतऽयासीतेति श्रुत्युपदर्शितदिशोऽन्यत्यादि  
कालत्रयेऽपि सदस्यभिचाराकार्यस्य कारणव्यतिरिक्तसत्त्वानुयलेभाच्च परसतोपजीविना दध्यारोपिते कार्यजातमाविश  
कमनृते कारणतत्त्वमेव ब्रह्म वस्तु सत्यमित्यध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचविषयप्रयोजनसिद्धिप्रतिपादनाय चित्तयत्तदि  
तल्लक्षणोपादाने नद्येकैकोपादाने कार्यस्य विवर्तत्वसिद्धिरिति अतएव हि श्रुतौ जायंते अभिसेविशंतीति पदे प्रति  
भाना प्रतिभानलक्षणविभावतिरोभावपरेन विकारपरे इति सूचनाय प्रतिभोति उपशमं यांतीत्युक्ते वृद्धिविपरिणामयो

राविभो वैः पंचयस्य च तिरोभावेऽतर्भावास्थिते आधिष्ठानसत्तात्वे







अशान्तिर्नयचतवमेषिणः सर्वे वसिष्ठप्रभवाः अयीतिसंबन्धः तेनतेषामनुतादानेन २४ कालोपत्तोगभतो  
 वसेतारिद्यपानात्पेतीति संबन्धः २५ अभिलषितसाधनानुग्रहउपकारः तद्भावे महद्दुःखविजययायाससाध्यम  
 पिकार्यफलरिक्ततामेतिसंयन्नफलत्वेनोपकारोपिप्रीतिरिक्ततामेतीत्यर्थः २६ मुनिवाक्यमुपसेदरतिरिति शब्दे  
 वमिति २७ उपपन्नानियुक्तियुक्तानिपदानिप्रसिद्धानि वचनीयवस्तुनिवायस्मिन्कर्ममिततथा नवशक्तमुच्य  
 ताकिमुपपत्तिचिंतयेतितत्रादधीमानिति लोकोमनोरथप्रत्यपिदुष्यति धीमान्ततत्पत्तावपियुक्तियुक्तक

नात्येनिकालः कालतयथायममरावव तथाऊरुषभद्वेतेमाचशोकेमनः कथाः २५ कार्यमद्वयविका  
 लेतुक्तमेतस्युपकारता महदस्युपकारोपिप्रीतिरिक्ततामेतकालतः २६ इत्येवमुक्ताधर्मीत्माधर्मीयसहिते  
 वचः विराममहातेजाविश्वामित्रोमनीश्वरः २७ अन्तावचोमुनिवरस्यमहानुभावस्तुस्त्रीमतिष्ठ  
 पपन्नपदंसवक्तुं नोयुक्तियुक्तकथने विनैतिनोषधीमानशरितमनोभिमतश्चलोकः २८ इति श्री  
 वासिष्ठमहाराजायणे विश्वामित्रवाक्येनामसप्तमः सर्गः ॥७॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ तज्जु त्वाराजशार्ङ्ग  
 लोविश्वामित्रस्यभाषिते महत्तमासीन्निष्प्रेष्टः सदैव्येवेदमब्रवीत् १ कुनयोऽशवर्षोयंरामोराजीव  
 लोचनः नयुदयोपतामस्यपश्यामिसदृशसैः २॥ ५३० ॥ अत्राप्युच्यतेकाकृत्यदतोतवमेषिणः  
 वसिष्ठप्रभवाः सर्वे तेनरामेविसर्जय २४ ॥ ५३१ ॥

यनेनविनानतुष्यतीति युक्तापपत्तिचिंतेतिभावः २८  
 इति वासिष्ठतात्पर्यप्रवैराग्यप्रकरणे सप्तमः सर्गः ॥७॥ स्वेदाद्रातोभरामस्यपुद्गायोग्यत्ववर्णनेरावर्णादिवलेता  
 ताविषादश्चोपवर्णिते उपपन्नैतरेतिरालाभाविश्वेषः सर्वोक्तनामदशानुसंधानात्प्रतितातार्थासामर्थ्यान्नु  
 निवचनस्यचरुहृत्तयात्तात्सदैव्येदेवद्वयमाणं किंचिदूनः षोडशोवर्षोस्येतिविषदहृद्वीहिः पुद्गायोग्यते  
 न्यानाय ५॥

वनास्त्रिरात्सैः सदृशसुतरासितिभावः २



जें  
वा.वे  
प्र.८  
२२

तदिकिंयर्थः प्रयासेन सादृश्यमिति अतौहिणीलक्षणोत्पत्तिकैकरथायस्थाः यतिः पेचयदातिकाः पत्यगस्त्रिगुणे  
सहकृमायायपोतरसेनासुखेगुल्लगुणेवादिनीएतनाचमः अनैकिनीदशानीकिन्यतौहिणीत्यमरसिंदेनैव  
भास्तादिप्रसिद्धसंगद्योक्तं १ अत्रयुद्धेगोमारक्तकः ४ महेन्द्रादयिमदतो ५ नन्वेनरणचनिर्नदृष्टेनेववक्तव्ये  
अनेतिविशेषणवेयर्थेपवेतर्दिपुरस्योत्तरेतः पुरमित्यवायीभावः पुरमप्येखुरलीकीरायकल्पितरणवनेर  
न्यानदृष्टेत्यर्थः ६ धृतायैः प्रद्वियतेतानिशास्त्राणीदिधायैः प्रद्वियतेतान्यस्त्राणिपूरकोटीनोसमरभूमिषि

इयमदौहिणीपूर्णयस्यांपतिरहेप्रभो तयापरिवृतोयुद्धेदास्यामिपिशिताशिनो १ इमेदिशरावि  
क्रातामृत्यामेवविशारदाः अदंवेयोधनुष्याणिगोप्रासमरमर्दनि ४ पभिः सदैववीराणामहेद्र  
मदतामपि ददामियुक्तमतानां करिणामिवकेसरी ५ बालोरामस्त्वनीकेषुनजानातिबलाबले  
अतःपुराहतेदृष्टानानेनान्यारणावनिः ६ नशासैः परमैर्युक्तोनचयुद्धविशारदः नवासैः पुरको  
टीनोतंजः समरभूमिषु ७ केवलंपुष्पवेडेषुनगरापवनेषुच ३ गानवनकंजेषुसदैवपरिशीलने  
विदत्तमेवजानातिसदराजकुमारकैः कीर्णपुष्पोपदारासस्वकासजिरभूमिषु ४ अद्यतति  
तरोवस्यन्ममभागविपर्ययात् दिमेनैवदिपद्याभः संपन्नोहरिणः कृशः १०

तिसंबंधः तद्गोयुक्तः वैशारद्यंरत्नानमस्यनास्तीतिभावः ७ परीशीलनेअस्येतिशेषः पुलिंगपाठेजय  
रिमितेशीलनमस्यतिबद्धीरिः कीर्णपुष्पाण्येवोपदारासजायास सकासस्वीयासअजिरभूमिषुचतर  
स्थलेषु ४ अतितरामित्यस्यैचस्येतेनहरिणः कृशरत्याभ्याचसंबंधः हरिणः पादुरः तत्रदृष्टान्तः  
पद्यैः पद्ययावाआभातीति याभस्तदाकर्तः अतिशयोक्तसंगतिकः दिमेनतयोरेणव १० ॥ १० ॥



विदते चरितकीदितमिति न कर्मकत्वापत्तेः ननु निमित्तेति सारतां निरुक्तादवलोक्योतिः सखतोवा ॥  
 ईदृश इति शरीरेण बाल इति वयसा आधिना वशीकृत इति बुद्ध्या च तस्या शक्तता येषां गानदेता च दर्शितात  
 यापियेहेतुदपि निशाचरैः सहसुतामपुत्र इति भावः ॥ ननु यमलिशोक्तवकिंतद्विरोधिना पुत्रस्त्रेहेतेत्याशे  
 क्पाद श्रयीति उक्तस्य वात्येव हि धर्मफलं तानि पुत्रसखनानि शोभत इति भावः ॥ १४ इदं तांश्चिरसाध्याः तपः  
 केशास्नानसंतो धार्मिकाश्च ॥ १५ सखेत्यप्यत इति विपरिणामेनानुवेगः ॥ १६ इत्येवमौक्तप्रकारेण स्थितो

नातमन्त्रानि शक्तेति न विदते गृहावर्ति श्रुतः खेदयतीतात्मा तस्मीति एतकेवलं ॥ सदारः  
 सदभृत्योदंतकृते मुनिनायक शारदेययोवाहो नूनं निःसारतांगतः ॥ १७ ईदृशे सौख्यतोवा  
 ल आधिनायवशीकृतः कथं ददामि ते तभ्यं योहेतु सदनिशाचरैः अविवालांगनासंगादपि साधो  
 सधारसात् राज्यादपि सुखायैव पुत्रस्त्रेहो मदायते ॥ १५ ये इदं तां महारंभास्त्रिषु लोकेषु खेददाः  
 पुत्रस्त्रेहेन संतोषि कुर्वन्ते तानसंशय ॥ १५ असौ यथेदं दाश्रय्यं ज्ञाते मानवैः सखे न पुत्रो मुनिशा  
 हलसभावो मेघजैतयु ॥ १६ राक्षसां क्रूरकर्मणः क्रूरयुद्धविशारदाः रामस्तान्योपयन्ति स्ये पुक्ति  
 रेवातिदुःसदा ॥ १७ विप्रयुक्तो हि रामेण मूर्द्धनमपिनोत्सृजे जीवितं जीवनाकांक्षी न रामेनेन  
 मर्हसि ॥ १८ नववर्षसदस्त्राणि मम जातस्य कौशिक इः खेनोत्पादितास्त्रेते चत्वारः पुत्रका

रामः इत्येव ईदृशी युक्तिरिति वा ॥ रामे नीते राक्षसवधो न संभावितः प्रत्युत स पुत्रस्य ममे  
 ववधः संपादितः स्यादित्याह चतुर्भिः तथा च यत्तथर्मायेदया तव मदानधर्मः स्यादिति भावः ॥ १८ ननु य  
 सवर्ष सदस्त्राणि जातस्य मम कौशिकेति पूर्वगमायणे उक्ते कथं तद्विरुद्धमत्रोच्यते सत्ये अतो न यथाश्रु  
 तोत्थः किंतु नववर्षसदस्त्राणि पुत्रकाम्ययोपलक्षितस्य मम इः खेन इः खसाधेनासमेधपुत्रे स्यादिना  
 चत्वार उत्पादिता इति ॥

इत्यानाय ५॥



ॐ  
वा. वै  
प्र. टी  
२३

तेषु राम एव प्रधानमतः यथाशरीरेषु प्राणाः अतएव ते वा प्रियं तमः किं जलं वा हतं विनेति २० यत्नं न दत्तं यत्नो मये  
यामपि मरणं सतादृशो राम एव मृत्युं प्राणात्तयावप्रतिनीयते भवतेति चतुर्भिः पिदीने मो मृतमेव विदीत्यर्थः २१ च  
तर्हि मरणादिति किं वाच्यमेकस्मिन् रामस्य नयनमात्रेण यिस्वस्वमृत्युं भावित इत्यभिप्रेत्याह चतुर्णामिति धर्ममये धर्म  
प्रचुरं २२ यदि रामेन नयाभितदा कथं स्वकायं सिद्धिस्तदाह निश्चयेति हस्तस्य परधयदाते श्वतरंगे बले सैत्ये २३

प्रधानमतस्तेष्वेव रामः कमललोचनः तं विनेद्द्वयोप्यन्ये धारयन्ति न जीविते २० स एव रामो भवता  
नीयते राक्षसाभ्यति यदि तत्पुत्रदीने तं मृतमेवाशु विद्धि मां चतुर्णामात्मजानां दिप्रीतिरत्रैव मे  
परा ज्येष्ठधर्ममयं तस्मान्न रामेनेतुमर्हसि २२ निश्चयश्च बलं देते मुने यदि तवोश्मिन् चतुरंगस्य  
मायुक्तं मया सद्रबलेन य २३ किं वीर्यं राक्षसास्तेषु कस्य पुत्राः कथं चते कियत्प्रमाणाः के  
चैव शतिवर्णय मे स्फुटं २४ कथं तेन प्रहृतं यत्तेषां रामेण राक्षसां मामेकैर्बालैर्ब्रह्म नमया वारु  
टयोधिनां २५ संवत्सेशं स भगवन् यथा तेषां महाशो स्यात्तव दुष्टभाग्यानां वीर्यास्तिकादिना  
दासाः २६ श्रूयते हि महावीर्यं रावणो नाम राक्षसः साक्षाद्दृष्टवन् भ्राता पुत्रो विभ्रवसो म  
नेः स चेत्तव मते विद्वेकरोति किल इमंतिः तत्संश्रामे तशक्ताः सोऽव्येत स्युरात्मनः २७  
काले काले एष ब्रह्मन् भविष्यति वीर्यविभूतयः भूतेषु श्चुदयेयांति प्रलीयेते च कालतः २८

अपरित्यायनास्केदेदिति परबले जित्वा सुः सुखं किं वीर्याशति कथं चते वर्तते तशति शेषः कियत्प्रमाणाः  
संख्यापरिमाणेन के चैव नामतः २४ प्रहृतं यत्प्रतिहृतं यत् प्रहृतं यमिति पाठे स्पष्टं २५ वीर्येणोस्तिका  
ऊर्जिताः हि प्रसिद्धाः २६ तदेव स्फुटं यति श्रूयते तशति २७ किलेति संभावेन सचेत्तशो सति संबधः तत्त  
दि २८ तत्कुतस्तत्राह कालशति एष गति कदाचित्केषु चिदेवेति व्यवस्थयेत्यर्थः वीर्याणि भूत  
यतिहं ह्यर्गकर्म यः २९ ॥

17

23



वाचै  
प्र. टी  
२४

असौरचदहोदशायः सुनेरभिमतेरामप्रेवणोरत्तसवधेचसशये कर्तव्यमथवा न कर्तव्यं दत्तलोचयतिरेका  
तीत्यादिरूपेकलोलेमदोर्मिजालेनिमग्रश्चत्तणेनिश्चयमपिनातासीत् यतःसप्रोहीचौतलथोसमुमानः  
वासीदिनिशेषः २८ इतिवासीद्विदशायवाक्यप्रकरणेअष्टमःसर्गः ८ विश्वामित्रस्यकोपोत्रत  
नयोस्त्वलोकिभिः वसिष्ठेनशानैराजःसमाधानेचवर्णिते स्मदेनयथाकलेकालेइदमेनेत्रेयस्मिन्तु  
त्यकालतयातनयाभूतवचनेकमेवार्थः १ संशयश्चैवगीकृत्य सप्रसिद्धगणोभवान्मृजाः त्वमित्यथा।

इत्युक्तामृडवचनेरचदहोसौकलोलेमुनिमतसंशयेतिमग्रः नातासीत्क्षणमपिनिष्पद्येमहा।  
त्माप्रोहीचाविवजलथोसमुमानः २८ इतिवासीद्विदशायवाक्यप्रकरणेअष्टमःसर्गः ॥८॥वाल्मीकि  
रुवाच॥तच्छ्रुत्वावचनेतसस्तेइयथाकलेक्षणं समस्तुःकौशिकोवाक्यप्रत्युवाचमदीपति।  
करिष्यामीतिसेकृत्यप्रतिज्ञांदातुमर्हसि सभवाकेसरोभूतामृगतामिववोढसि २ राववा  
णामपुत्रोयंकलसास्वविषयः नकदाचनजायतेशीतोशेरुस्मरश्मयः ३ यदित्वेनतमोरा  
जनगमिष्यामियथागतं दानप्रतिज्ञाःकाकृत्यःसखीभवसखीधवः ४ वाल्मीकिरुवाच  
तस्मिन्कोपपरीतेयविष्णामित्रेमहात्मनि चचालवसथाकृत्वासरांभयमाविशत् ५

हार्थश्चतुर्थमध्यमपुरुषद्वयानुयपतेः २ राववाणो कलसश्चयेवियर्ययोनृतवादलक्षणः अशुक्तः  
तदेवअतिरेकन्यायेनसमर्थयतिनेतिनक्षमोनसमर्थः ४ परीतेव्यासेमहात्मनितयोमहात्म्यशालि।  
निप्रत्युत्तरापराधादपराधिपारणपराधाहामामेवशस्यतीतिभयाहसथाचचाल किमन्यमेवतप  
साराणादिहेतास्तु चचास्मानपिजेयतीति सगान्भयमाविशत्चादत्यानपि ५॥



नते कयकः १५  
 किंतु तल्लिगाद यथेति ॥ १५ ॥  
 किंतु तल्लिगाद यथेति ॥ १५ ॥

किंतु तल्लिगाद यथेति ॥ १५ ॥  
 किंतु तल्लिगाद यथेति ॥ १५ ॥  
 किंतु तल्लिगाद यथेति ॥ १५ ॥

अथास्मिन्नुक्तकाले रावणः ॥ १५ ॥  
 नस्मात्प्रसादं धर्मं तं कुरुते मम पुत्रके ॥ १५ ॥  
 नवगंधर्वीयत्वाय तं गयत्रगाः ॥ १५ ॥  
 यमादन्ते युधिगन्तः ॥ १५ ॥  
 पेलवीकृतसज्जनः ॥ १५ ॥  
 जेतं मयोः सते ॥ १५ ॥  
 सतो यमो यत्नविघ्नकरो ॥ १५ ॥  
 हमेवते ॥ १५ ॥

येन सः रावणः स्वयमेव वार्द्धकेन यतो जर्जरः शिथिलः ॥ १५ ॥  
 जर्जरः ॥ १५ ॥  
 स्यान्मन्यन्त्वत् ॥ १५ ॥  
 ज्यते सुदोषसुदपुत्रो मारीचसभीहू ॥ १५ ॥  
 तदिः ॥ १५ ॥

॥ १५ ॥  
 ॥ १५ ॥

१५

॥ १५ ॥



वेत्तेऽत्र लिख्यते चैव न च तत्र लिख्यते ॥  
 नगान्मित्रविश्यामिरेदिष्टादिपुत्राणां मित्रेऽतिप्रसिद्धः मित्रे चर्षाविति पूर्वपदस्य दीर्घः यद्यपि वसि  
 षोपिको येनेव तत्कोपप्रतीकोरे समर्थस्य याचिनश्च कोपयतो सोधत्पादिमानिति भावः ६ त्रैलोक्येऽप्येगुणव  
 त्वागुणाः प्रसिद्धास्तैः सर्वैर्भूयितः ७ प्रतिज्ञातार्थपालने ज्ञाते तच्छोभने यस्य तथाविधपतावेतं कालं भूत्वा  
 त्वर्थः भवच्छब्दमप्यमपुरुषोऽर्धवत् धर्मेण यशसा च युत इति विबुलोकेषु विख्यातः ८ सखास्वानोचय  
 मे प्रतिज्ञापालने प्रत्ययस्य विद्ययि भवनेषु भिलषितसंपादनैः ईदृशेति विभुवने शस्त्रस्य ९ तत्तदरेदि  
 कोधाभिभूते विज्ञाय जगन्मित्रं महाभूतिं धृतिमान् सुब्रह्म तो धीमान् वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ६ व  
 सिष्ठो वाच इत्याकृणो कलेजातः साक्षाद्मं शवापरः भवान् दशरथः श्रीमान् त्रैलोक्यगुणभूयितः ७  
 धृतिमान् सुब्रह्म तो भवान् धर्मदातुमर्हसि विबुलोकेषु विख्यातो धर्मेण यशसा युतः ८ स्वयं मे प्र  
 तिपद्यस्व न धर्मदातुमर्हसि मनेनैव भवने शस्य वचने कर्तुमर्हसि ९ करिष्यामीति संश्रुत्य ततो रा  
 जन्म कर्तव्यतः इष्टापूर्वदरे हर्मतस्माद्रामे विसर्जयेत् १० इत्याकृणो ज्ञातोपि स्वयं दशरथोऽपि सन्  
 नपालयसि चेद्वाक्यं कोपः पालयिष्यति ११ युष्मदादिप्रणीतेन व्यवदारेण जेतवः मर्यादा  
 न विमोचेति तो न दातुं न मर्हसि १२ युष्मदपुरुषसिंहेन जलनेनामृतं यथा कृतास्त्रमकृतास्त्रा  
 वानेने शब्देति राक्षसाः १३ पश्य विग्रहवान् धर्मपथो धेवतां वरः एष ब्रह्माधिको लोके तपसो च  
 तत्त्वयः १४ यद्वा तस्मै ति राज्ञानं सद्गताः संति हि प्रजा इति न्यायात् प्रजा मर्यादापालनायापि रायणे १५  
 प्रतिज्ञा वश्यं पालनीयेत्याद इत्यादि निश्चयात् नपालयस्व नगी करोषि चेत् ११ प्रणीतेन प्रवर्तितेन जेत  
 वो जेतुं सदृशा अज्ञायापि १२ पुरुषसिंहेन पुरुषश्रेणेन विश्यामित्रेण जलनेनेति इदं निलयेव स्थितमस्म  
 ते पारितः प्राकारः भूतेन अग्निना रक्ष्यत इति प्रसिद्धे कृतास्त्रे शिशितास्त्रे शब्देति धर्षयितुमिति शेषः १३  
 उक्तार्थो यपतये विश्यामित्रप्रभावे प्रपंचयति एष इति श्रुत्यनेन स्थाने तो ॥ ॥



वा. वे  
टी  
२५

सचराचोप्रसिद्धिमिति शेषः सचराचो यमोनवेती सुतरावधिवा १५ नसदृशः प्रभावेति शेषः २१  
भृंगेगिरोगस्य प्रभृतीनामदृष्टीकोद्रसादीनां देवानां च प्रत्येकमपि नूनप्रभाववानुपपत्तेरिति चेदेवं तद्वदृशास  
वस्य भावमन्येषामभिमानिकं परिहितं भावमभ्युपेतेदमन्तः १६ नच वस्य भावेनापि नेषामेतन्माहृष्य  
च भेदाभावेन तद्वदितस्य तस्यापोगात् तया च शक्तिः तस्य ह न देवाश्च नाभत्या ईशते आत्मा ह्येषा स भवतीति २६  
हृष्यास्येन जनितमिति शेषः दत्तेन पसा संतोषितेन रुद्रेणेति शेषः प्रसिद्धिर्देवैरामा यतो २० ते असु देवाः

पयोस्त्रिविधं चेति त्रैलोक्ये सचराचरे नैतदन्यः पुमान्चेति न च वेत्यनिकश्चन १५ न देवानर्षयः के  
चिन्नासुरानचराचसाः ननागायक्षगंधर्वाः समेताः सदृशामनेः १६ अस्य मस्यैकशास्त्रेन पयैः प  
मडर्जये कौशिकायपुरादते पदारात्ते समन्वगात् २० ते हि पुत्राः कृशास्त्रप्रजापतिस्तोपमाः प  
नमन्त्वचः त्वीरादीभिर्मैतौ महोजतः १८ जयावसुप्रजाचैव दादायिनोऽसमर्थमे तयोस्तु यान्यपत्या  
निशते पामडर्जये १९ ये चाशतास्तान् जज्ञे जपालवत्कापुरा वधां यं सरसैः न्याने ते तमा कामा  
चारिणः २० सप्रजाजनयामास पुत्रान् पंचशते परान् संधर्षात्तामडर्जया दुःकाकारात्तलीयसः २१  
पवेवीर्यामहातेजा विष्णोर्जगत्सुनिः तसामगमने बुद्धिर्विल्लवां कर्तुमर्हति २२ ॥

प्रजापतिस्तोरुद्रः तदुपमाः संहारे वीराविक्रान्तः जोजः प्राबुजयसानर्घ्यपनं विष्णोर्जगत्सुनिः प्रभावेन व  
शीकृतत्वादन्वेक्षन् अनुचरवत्सेवंते भूतकालो न विवक्षितः १८ तेषु प्रधानानां दजयेत्यादिना दत्ताय  
णोदत्तकन्ये १९ तां विभज्य दर्शयति ये चाशत इति लब्धवरापतिमुपपद्येति शेषः सरसैः न्याने इति  
कर्तारि यष्टीः अतो योग्यतया असुरवध एव लभ्यते २० संधर्षात्परास्त्राभिभवत शीलत्वात्तदाख्या  
न इराकारात्तलीयगाकारात् २१ जगत्सर्वमनुते योगबलात्साक्षात्पश्यति तच्छीलो जगत्सुनिः  
अतएव रामविजयत्तद्विरामसमये हृदयसमागत इति न बुद्धिर्वैल्लवेषुक्तमिति भावः २२ ॥ श्रीरस्तुः ॥



चिंतयन्ती गौरी केशावेशाद...  
 तदेव दृश्यमानं अतिदृष्टा कियतो नावः पुरुषस्य रूपं रागाणां विभ्रमं त्वमेति श्रयोत्सुस्यः तथा च साधारण  
 पुरुषस्याप्येतन्मन्त्रिधानमात्रेणापि यत्र प्राप्तादपि न त्वोर्नभयं प्रत्युतामरं त्वप्राप्तिस्तत्र महाप्रभावस्य रामस्य गो  
 प्ररितस्मिन् दृष्टेऽप्योरासंसेभ्यो भयमत्यंतमसेभावितमिति मूढबलाविषीदेत्यर्थः २३ इति श्रीवासिष्ठाताम्य  
 प्रकाशे वैराग्यप्रकरणे नवमः सर्गः १ रात्रात्रप्रदितो गत्वा यासीको रामचेष्टितं वित्ताय पुनरागत्य राज्ञेकं तं  
 नो वेदयत् तथेति उक्तफलस्य संप्रदर्शस्य परममिच्छाद्भुजः परसे एदं देतो शान्ता १ अविज्ञेन पुण्याधिनिर्वि

= गी ४

अस्मिन् महासत्त्वतमे मनींद्रे स्थिते समीपे पुरुषस्य साधो प्राप्ताधि मृत्यावमभत्तमेति मादीनतो  
 गच्छयथा विमूढः २३ इति वासिष्ठसमाश्वासने नवमः सर्गः ॥ १ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ त  
 थावसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुते संप्रहृष्टसना राममातुदावसलक्षणं १ दशरथ उवाच  
 प्रतीदारमदावाहे रामसत्त्ववराकमे सलक्षणा मविद्येन पुंथं शीघ्रमानय २ इति रात्रा विस्मृष्ट  
 सौगतोतः प्रमंदिरे मुहूर्तमात्रेण गत्य समवाच मदीपति ३ देवदोर्दलिता शेषरिय रामः  
 स्वमंदिरे विमनाः संस्थितो राजौ वंद्यः कमलेक्षणाः ४ आगच्छामि क्षणेनेति वक्ति ध्याय  
 ति चैकतः नक्तस्य चिच्च निक्टे स्यात्तमिच्छति विनधीः ५ इत्युक्ते तेन भूपालेन रामानुचरे  
 जने सर्वमाश्वासयामास पप्रच्छ च यथाकर्म ६ कथं कीदृग्निधेयं राम इति पृष्टो मदीभृता रा  
 त्रं मुनेर्यत्तसि श्रुत्ये अथवा मभ्यननः खिन्नो वाक्यमाह मदीपति ७ सत्यवचनपरिपालनरूपेण  
 दापुण्ये सर्वोपस्थितमिच्छाशोकवह्निं लेबेनान्योपि विद्रोमाभदित्यभिप्रेत्यैव मुक्तं शीघ्रपदेनाप्येतदे  
 वयोत्पने २ विस्मृष्टः प्रेषितः श्रुतापुरातस्य राममंदिरे ३ विमनाः विषसमताः ४ तणोचटिकायाः  
 षष्ठो भागः पकत इति वक्तीत्यनेनापि संवेध्यते उक्तिर्वा ३ मात्रेण न मनः सर्वकं मुखे तद्ध्यायत्येवेति भा  
 वः ५ तेद्वतीदारेण सह रामसमाचारनिवेदनाया गते रामानुचरे जने अनामकं न्यवर्चनोदमे सत्त्वेन स्या  
 भाग्यताद नृद्वती १८ ॥

समाप्त ६ एकः क्रियायाः प्रश्नः प्रपरात् खविषयपत्रस्या  
 १॥

गद्या  
 यद्या



लोके... चतुर्... निर्दोषीति

मो  
वा.वे  
प्र.टी  
२६

यसिमिवकुशोदेदेदयसिंरिन्नाः ३ः खिताः तथावधे... मयेतादृशे... ५५... ५  
राजीवकमलेयतोयस्मादिनात्प्रभृतिआगतलिसुतीतिपदमथाहोयमप्यागमनस्यप्रात्यदिकत्वाभावे  
नाधिकरणातिरिक्तारंभकालानयेदात्तेनप्रथमस्यप्रभृतीतिपदस्येवयथ्यात् यदाआगतस्ततःप्रभृतेताव  
तैवसिद्धेः स्थितेस्तुप्रात्यदिकत्वाहोमनसवरत्नेवाधिकरणकालानिरिक्तारंभकालापेक्षेतिनतद्वैयर्थ्य  
मिति ५ आदिकेनिजव्यापारंभोजनादिनकरोतिवेत्तास्याद्योतनाय २० देवाचैनाचदानेचेतिवादे २३

देदयसिमिमोदेवधारयेतमेवये रिवन्नाःखेदपरिस्नानतनोरामेसुतेनच ८ रामोराजीवयत्राहो  
यतःप्रभृतिआगतः सविप्रलोभययात्रायास्ततःप्रभृतिउर्मताः ९ यत्प्राथनयास्माकेनिजव्यापा  
रमादिकं सायमस्नानवदनःकरोतिनकरोतिवा १० स्नानदेवार्चनादानभोजनादिषुडर्मताः प्रा  
थितोपिदिमात्रमैरस्नात्प्राणमीश्वरः ११ लोकांतःपुनरीभिःकृतदोलाभिरंगणे नचकीरति  
लीलाभिधीराभिरिवचातकः १२ माणिक्यमृकलशोताकेसरमकुटावलिः नानेदयतितेरा  
जनस्योःपातविषययथा १३ कीडहधूविलोकेषुवदत्तसमवायुषु लतावलपगेहेषुभव  
त्पतिविषादवान् १४

वाचनेचेतिवाविग्रहः ११ नारीभिस्सहेतिशेषःदोलाप्रेखोलिका अंगणेकीरचत्तरे यथावर्धधराभिः  
सदृशपभंजानश्चातकः कीरुतितथानकीरतिचेत्यन्वयः १२ मकुलाकारैर्मणिक्केःपोताखचितायोः  
सर्गःपातविषयमासन्वयतनेस्वर्गिणे १३ कीरंतीभिर्वंधभिर्विलोकेतइतिवाकीरंतीनोवधनोविवि  
धलोकनानिलोकापत्रेतिवापदभेदे कीरहधनोविलोकापवेषवोवाणाल्लइववदंतःऊसमवायवोय  
त्रैमेकपद्येविग्रहः १४ ॥



उच्यते ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ १५ चतुर् विप्रदा भूदरे ॥ प्रसुरेतीः हावभावलावण्यविलासादिभिः ॥  
 शोभमाना मत्प्रेतीर्वाहृष्टा किं यतो दुःखदायिन्य इति निर्दयीति योजना प्रसुरेतीति पठः ॥ १६ प्रायने आ ॥  
 सनमित्यधिकरणे लुटो अन्ये करणो लुटः ॥ विलसति येन यस्मिन्नाते अनिदिते निर्दये इदं सर्वविशेषणम् ॥  
 इति ते मे नो रथैः असत्तमसारे ॥ १८ उदेति हृष्यति निमज्जति सज्जते कार्येष्वारम्भेषु नति सत्या स्थान करोति ॥  
 अलकेषु वल्लर्षः पुष्परत्नादमज्जयौ विलोलाया साजाः ॥ हेलासंगारभावजाश्लेषाः मृगीपक्षे अलकाश्च व

यद्व्यमचिते साडपे प्रालेखितहास्वि वाष्पशरीरद्वारा वते नैव परिचित्यते ॥ १५ किमिमाडः  
 खदायिन्यः प्रसुरेतीः पुरोगनाः इति ह्यपविलासेषु कामिनीः पौरनिंदति ॥ १६ भोजने श  
 यते याने विलासे स्नानमासनं उन्नतचेष्टितश्च नाभिनंदत्यनिंदिते ॥ १७ किं संपदा किं विया  
 दा किं गेहेन किं मिंगितैः सर्वमेवासदित्युक्ता तस्मीमेको वति सति ॥ १८ नोदेति परिदासेषु  
 नभोगेषु निमज्जति न चति सति कार्येषु मौनमेवावलंबते ॥ १९ विलोलालकवल्लर्षादे  
 लावलीतलोचनाः नानंदयति ते नार्यैः मृगो वनतस्मिन् ॥ २० पंकातेषु दिगंतेषु तीरेषु वि  
 पिनेषु च रतिमायात्पराणेषु विकीर्तित इव जेतुषु ॥ २१ वस्तुपानाशनादानपरांशुखतया तथा ॥  
 परिव्राट् धर्मिणो भयं सोतुयाति तपसितां ॥ २२ एक एव वसन्देशे जनशून्ये जनेष्वर न हसत्ये  
 कयात्र ध्यानगायति नरोदिति ॥ २३ वदययासनः शून्यमनावामकरस्थले कपोलतल्पमाधाय  
 अमेज्यः हेलयेव वलितलोचना ॥ केवलं परिनिष्ठति ॥ २४ ॥ अथ पलेक्षणाः ॥ २० विधिनेष्टराणेषु जेतुस  
 दृशेषु पापरेषु देवादि कीर्तो मनुष्यो यथा पंकातादिष्वेव रतिं वधाति तद्वत् ॥ २१ तथा प्रसिद्धा यमिब्रा  
 जो ये धर्मा अपरिग्रहादयः संहतं परिब्रजमेव अनुयाति अनुकरोति ॥ २२ एकया मुख्या ॥ २३ तर्हि त  
 त्र किं करोति तत्राह वदेति ॥ अथ परमार्थानालंबने तस्मिन् यस्य सः परिनिष्ठति ॥ २४ ॥



ॐ  
वा.वे  
प्र.टी  
२०

उदयात्ममयावन्नप्रसादविषयोऽसुखदुःखानुवृत्तिषु २५ ईदृतेऽप्युक्तं भिन्नं च २६  
विरागे वैराग्येऽप्युक्तं वैराग्यं तदा विनिर्वात २७ अनुयातोऽस्वदादनुसृतोऽप्यथा दाममिति गम्यते तादृशावेव  
यादृशो रामः २८ न किंचिदित्युक्तेऽसौः परिदर्शनादपि किंचिन्नास्तीति रामाशयः निरीहिताः स्वाभिप्रायव्यंज  
का चेष्टा प्राप्यः २९ आपातनमापातो विषयोऽप्युक्तं सयोगः मात्रयदात्मनि एवामकदृतापोत्यते भवतीति भव्योः

नाभिमानमपादनेन च बोद्धव्यं तिराजतो नोदेति नास्मायाति सुखदुःखानुवृत्तिषु २५ न विग्रहः  
किमसौ याति किं करोति किं मादते किं ध्यायति किं याति कथं किमनुधावति २६ प्रत्या  
हं कुशतामेति प्रत्यहं याति पौरुषतो विरागे प्रत्यहं याति शरदेऽसुखदुःखमः २७ अनुयातो तथैव  
वैतो रामे शत्रुघ्न लक्ष्मणौ तादृशा देवतस्यैव प्रतिविम्बा विवस्थितौ २८ भूयैराजभिरेवाभिः संप्र  
सोपि पुनः पुनः उक्तं न किंचिदेवेति तस्मिन् निरीहितः २९ अर्थात् मात्रहृदयं पुमाभोगे  
षु मनः कथाः इति पार्श्वे गते भूयः मनः शास्त्रिस्तद्वज्जने ३० नाना विभवस्यासस्वीषु गोष्ठी गता  
सच पुरःस्थितमिवासे हो न श्रमे वात पश्यति ३१ नीतमायुरनायासपदप्राप्तिविवर्जितैः  
चेष्टितैरिति का कल्याणभूयोभूयः प्रगायति ३२ सम्प्राप्तयेति पार्श्वे वदेत मनोजीविने प्रला  
पतमिवोक्तं तदसत्यं न्यमना मुनिः ३३

विवेकी तेन तत्सर्वं ३० गोष्ठी विलासस्थानं ३१ प्राप्तिविवर्जितैः पुरुषैः चेष्टितैर्वदिः प्रवृत्तिभिः नीतेषु ये  
ति शेषः प्राप्तिविवर्जितैश्चेष्टितैरिति सामानाधिकरण्येन अस्मिन् कल्पे नीते मयेति शेषः का कल्याणभूयोभूयः  
यावाच्चा ३२ येनेष्टराजसमेन मेदलस्येष्टरश्चयः शास्त्रियश्चात्तया रातः स सम्प्राप्तयेत्यमनाशति सम्यक्  
संप्रत्यप्यप्याराजते प्राप्तेत्यर्थोऽन्ते यस्मैत्यर्थः तस्य चापरिताना मुनिस्तत्पर्यालोचनप

३२  
२५  
१. स्वाभिमतानां शम्भनासाराणां स्तनचौयेनादौ



सर्वे<sup>भ्यो</sup> निर्मितसमेतदु<sup>र्ग</sup> कत्रपु<sup>र्ग</sup> शिभनेस्वानुरूपेतेत्यापि ३४ ननुगणककषादिसमययोगेवस्तुनिवि  
 समयवोचितः कथंनरावतातगाहयतीति यस्मिन्मनसिवास्वस्तुगोचरोविस्मयः स्यात्तन्मनएव<sup>इ</sup> इहश्री  
 विस्मयास्यदमित्यर्थः कथंयतः आकाशरूपेआकाशस्थितेवामहाराण्येतादृशकमलिन्यासदृशमितिशेषः  
 दौअपिशब्दावसंभावनादयद्योतकोपयाआकाशेरणमरणोचकमलिन्येतमसंभावितातयाआत्मनिम

नप्रोक्तमाकर्णयतिइत्यनेनपुरोगते करोत्यवज्ञांसर्वत्रसुसमेत्यापिवस्तुनि ३४ अप्याका  
 शसरोजिन्याअप्याकाशमहावने शयमेतन्मनश्निविस्मयोऽप्यनजायते ३५ कोतामपिग  
 तस्यापिमनोऽप्यमदनेषवः नभेदयेतिउर्मेशंधारावमहोपले ३६ आयदामेकमावासम  
 भिवोढसिर्किंधने अनुशिष्येति सर्वस्वमर्थिनेसंप्रयच्छति ३७ इयमापदियेसेपरित्येवे  
 कल्पनामयः मनसोभुदितोमोहशतिश्लोकात्प्रगायति ३८ द्वादतोदमनायोदमित्या  
 केदपरोपिसन् नजनोयातिवैराग्येचित्रमित्येववत्ससौ ३९ रघुकाननशालेतरामेण  
 रिपुघातिना भृशमित्यस्थितेनैववयंवेदमुपागताः ४० नविद्युः किमहावाहोत  
 स्यादृशचेतसः क्रमेः कमलपत्राक्षगतिश्चादिनोभवान् ४१

26

५१=

नोमनसिचविस्मयशति निश्चयादस्यवासवस्तुनिविस्मयोऽनजायतेइतिभावः ३५ नभेदयेतिनभिंदेतिप्रे  
 णाप्यारोपास्मिच्च पाराजलधाराः ३६ आवासेनिवासस्थानेअर्थिनेयाचकाय ३७ कल्पनामयः कल्पनाप्रचु  
 रः ३८ आकेदपरः ३९ विवियोगादिनिशेषः तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्येरागादुःखेपश्यन्पीतिभावः ३९  
 रघुपदेनरघुवेशे लक्ष्मनेशालोसद्विशेषः प्रसिद्धाप्रवृत्तारोदेत्वंतरायात्तदे ४०

धर्मिलेखः ४१



जे  
वा. वै.  
प्र. १८

सुभवातिशयोः ४८

नननीनितैः संखवदारोपदेशो नास्य मोदोपनीयतो तदा ॥ नमिति उपदेशः ॥  
अवधीरयति अनभिनेदनेनतिरसरोतीच ४२ यातीति यत्तु गत्वा न सारमेवेत्यर्थः इदमिदं बह्विधे बहिर्दृष्टिः  
गम्यस्फारं विलीर्णं वसतीति वस्तु सदैकचये अहमिति बुद्धिगम्यं च नेव वस्तु किं त्वन्यादृशमेवेति निर्णीयत  
जितासुः संस्थितः ४३ विषये च सप्रम्यः विषयस्यैव हेतुत्वविवक्षया हेतुतीये बहिः शब्देन सामान्यः  
संवश्वः प्रयेचः ४४ स्वपराधीनविषयत्वाभावात्प्रायोर्भेदः विशेषाभावादेव निरीहोतिरिच्छः वाय

राजानमथ वा विप्रमयदेस्वारस्यतः हस्तस्य तमिवावयः सोवधीरयति प्रभो  
४५ यदेवेदमिदं स्फारं जगन्नामवडास्थिते नैतद्वस्तु न चैवाहमिति निर्णीय  
संस्थितः नारीनात्मनि नो मित्रे न राज्ञे न च मातरि न संयदानविषया तस्यास्थान  
विभोवहिः ४६ निरस्तास्थानि राशो सो निरीहो सो निरास्यः न मूढो न च मू  
को सो तेन तप्यामहे भूशं ४७ किं धनेन किं मत्वाभिः किं राज्येन किं मीदया ३  
तिनिश्चयवानेतः प्राणत्यागपरः स्थितः ४८ भोग्ये प्यायुषि राज्ञेषु मित्रेपि  
तरिमातरि परमुद्देगमायातश्चातको वयदेयथा ४९ शतितो के समायातो  
प्रासाप्रसरशालिनीं आयत्तामलमुहर्तुं समुदेतुदयापरः ४८ विषये चैतद्विदुः ख

देवभावात्कुतो सोऽखीतगाह निरस्यंति यतो यमलब्धात्मविश्रान्तिरित्यर्थः न मूढो विवेकिता तनचम  
को विश्रान्तपुनरुपात् ४५ प्राणत्यागपर इति रागादिदोषाणामेवं जन्मबीजत्वात्तद्वदितस्य मम प्राणायगमा  
देवमुक्तिः संस्पृतीति तदाशय इति भावः ४६ अवयदेव्यप्रतिबंधे ४७ तौ के पुत्रे चिंताकार्ष्यादिशारवानो  
प्रसरेण प्रतानेन शालिनी विलीर्णां आयत्तां आयत्तां शरित्वा लकारलोपः यदा आपयतः शपायत आ  
पन्नदेहात्वेन अथवा द्वितीय इति शय  
शय

सिद्धस्य विशेषात् ३८ तं मुक्तलयिते समुदेतसम्यगुक्तं



अ श्रीयेसीदे-सदेप्रतिषोपारमार्धिकरूपमिति यावत् पतेप्राप्ते ॥ २४ ॥  
 अभोभाकृ-इत्येवमन्तर्मरूपविषयान्भ्राभोगः प्रतिविद्योयतेप्रतिकूलविषयदाचरति ॥ एवंभूतेयःप्रकृतेय  
 वदारेमिवेशोयितेक्षमःसदृशोमहासत्त्वः महाबलःकश्चस्यातनकोपीत्यर्थः इवेत्यनर्थकोनियातः अ  
 यवात्वाविनेतिशेषः त्वमिवयोभवतिसएवक्षमःस्पष्टितिभावः ५-आर्जिलक्षणानितमोसिविवेकप्रतिरो  
 धकानियस्मान्तर्याविधेसकलेमोद्वेगमस्यमनसिअप्यासुइद अस्मिन्नुरामेविवयेस्वीयासाधुतोउपदेशसम  
 र्थतोयःसुफल्लेनोनयति सतादृशोमहामनाःकश्चस्यादिति सर्वेणसंबंधः तत्रहृत्वातः तमोद्वेगमोद्वेग  
 करःभुविविषयेययास्वकीयोभाकरतोसकलतो नयतिनन्दत ५॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेवैरा

तस्याह कस्वभावस्य समग्रविभवान्विते संसारजालमाभोगिप्रभोप्रतिविषाद्यते ४९ ईष्टाः स्यान्म  
दासत्वः कश्चास्मिन्मदीतले प्रकृतेष्ववसरेतैर्योनिवेशयितुंक्षमः ५० मनसि मोहमया समदा  
मनाः कलमार्तितमः किल साधुतां सकलतोनयतीह तमोदशदिनकरो भुवि भास्वतामिव ५१  
इति श्रीवा. वैराग्य. दशमः सर्गः १॥ दिश्यामि ३३॥ एवं चैतन्मदाप्राप्ता भवन्तो रघुने दत्तम् ३  
हामं घेत त्वमितादरिणोदरिणाश्च १ पयमोदो रघुपतेनापमो न च रागतः विवेकवैराग्यव  
तो बोधपयमदोदयः २ इहायातवराणां दामश्चैव वयं दानात् मोहेन तस्यापनेष्यामो मरुतो  
द्वेष्टने यथा ३॥

मिश्रतया रामस्यानीतस्य सभोतरे रात्ताप्यासतमा  
 यप्रकरणोदशमः सर्गः १० विष्वा  
 ध्यादिर्वाजप्रश्नश्च वर्णिते एवं उक्तप्रकारेण निर्विलोडः खितो मोदितश्चेत्तस्मिन् विषये महाशक्ताः परं  
 एऊशलाभवेतः हरिणोऽथ यतिहरिणस्तद्वयायिनो मृगाः १ आपद्गोरागतो वा योजनीभावः सप  
 यमोदः अयेतविवेकादिमतो बोधफलात्वाद्वाप्यपवेति महोदय एवेत्यर्थः २ दण्डाष्टौ शीघ्रमित्यर्थ  
 इदमेवैतन्वयः द्वितीयः दण्डाष्टौ आगमनदेशयद् एतेन पनय्योतनार्थः ३



वा.वे  
प्र.टी  
२१

ननु मोदेयनेते पितस्य कासिद्विज्ञाद एतस्मिन्निर्जने... अत्र पस्थिते...  
 देऽतमेपदेपचात्मनि ४ सत्यतामवाधितवस्तुतोलदिततोतलोयच्छादसः परमानेदत्रयतोप्रेतामिष  
 रिद्धिन्नतान्नरूपतोमुदिआनेदाविर्भावेस्तुतोचसिद्धोपत्तामितिवापीतास्ततपदेप्रस्तुतस्यधर्मफ  
 लस्यप्रत्यक्षीकरणप्रथाधितोस्वर्गसुखितोदेवतानसंपन्नतोचेतिक्रमादर्थः पीनतोवरवर्ण  
 तीरे ५ ननु व्यवहारस्याविशकत्वप्रसिद्धेष्टुवापायेकापायायश्वतदपायोपि स्यात्सत्त्वनिष्ठः प्रज्ञो  
 नातयादनिजामिति निजासर्वगाप्रमोचितोक्तोऽपकोतोययपियपरिपूर्णकामस्तथापिजीव

एतस्मिन्मार्जितेयुतामोदेसरसुनेदनः विश्रान्तिमेवतिपदेतस्मिन्वयमिवोत्तमे ४ सत्यतो  
 मुदितोप्रज्ञोविश्रान्तिमुपतापतो पीनतोवरवर्णतेपीतास्ततपदेवैत्यति निजाचप्रकृतामेतिव  
 वदार्परपरां परिपूर्णमनामान्यत्राचरिष्यत्यखेरिते ६ भविष्यतिमदासतोत्तातलोक  
 परावरः सुखदःखदशीहीनः समलोषाश्मकाचनः ७ इत्युक्तेमृनिनाथेनराजासेपूर्णमा  
 नसः प्रादिणोदाममावेतुभूयोजानपरंपरा ८॥ ३०

२९

तासर्वव्यवहारस्यसुजत्वादवश्यमपादेयेव्यवहारेप्रकृतत्वापेक्षोपादानेचदेत्वभावात्त्वचरि  
 तग्रादिजनानुग्राहकत्वाच्चनिजामेवव्यवहारपरंपराश्रितिविद्धिन्नमाचरिष्यतीत्यर्थः ६ ननुतामचरे  
 लत्रासंज्येतततः पूर्ववत्सुखदःखदशावानपि स्यात्तनेत्याहभविष्यतीति सत्वेमननादिजेज्ञानदाह  
 वलेपरकारणतत्वेअवरेकपतत्वेलोकेतुभयेतातेयेन अथवालोकांनोप्राणिनोपरंपरमपुरुषा  
 धिद्वयमवरेसोसारिकभ्रमणरूपेचविवेकतोजीतेयेन अथवालोकात्मविराटपरमव्याकृतेश्वरः  
 दिशागर्भाख्यपरमार्थतोब्रवीवनपृथगितिज्ञातेयेनअतएवानासतोसमलोषाश्मकाचनःस  
 खशकादीनयेउत्पादनशीलानि... इत्युक्तेर्वसिष्ठवचनात्प्राकप्रतीदाराद्वेपिहताःप्रेषितापेवेति

मे=

७  
परा  
ग



ॐ  
वा.वे  
प्र.टी  
४१

आत्मीयेसीयेआस्यदेप्रतिषोपायार्थिकरूपमितियावत् गतेप्राप्ते १० आपोकेसेभावयामि ११ हिरुक्तिर्व्यवहितविप्रकृष्ट  
विषयलाभाय १२ धर्मधर्मरूपविषयानसारत्तुक्तौसेयादितौस्वर्गनरकयोर्गमागमौगमनागमनेययात्तथासंचलिता  
भोक्तृभोग्यतादात्म्यसेसर्गध्यासोपेयिस्तद्वती आरचदाग्रजर्चदीयैरुपरितनरजस्तत्पक्षैःपिचत्वारिविशेषणानिप्रा  
सिद्धान्त्येव १३ देहेअतर्मनसियाधितयाप्रोतयावलीवर्द्धरज्यपक्षेनासादिप्रदेशेप्रोतयावाद्यतेपेदिकामुष्मिकसा

गंतमास्यदमात्मीयमसमर्थधियोवयं चिंताजालेविमुद्यामोजालेशकूनयोयथा १० तस्माभिधानयाता  
तदाधोमिज्जालयातथा यथादाहोपशमनमाशंकेनामृतैरपि ११ हरेहरमितोगत्वासमेत्यचपुनःपुनः  
भ्रमत्याश्रदिगेतेषुतस्मोत्सनातरेगिणी १२ जडसेसर्गिणीतस्माकृतोर्धोधोगमागमा त्वाग्र्यधिम  
तीनित्यमारचदाग्रजवत् १३ अतर्ग्रथितयादेहेसर्वइच्छेद्यानया एवेवाश्रवलीवर्द्धस्तस्मावर्धते।  
जनः १४ पुत्रमित्रकलत्रादितस्मानित्यकृष्टया स्वगेष्विवकिरात्येदेजालेलेकेषुरच्यते १५ भोष  
यत्पिधीरेमामेधयत्पिसेक्षणे खेदयत्पिसानेदेतस्माकृत्स्नेवशर्वरी १६ ऊटिलाकोमलस्पर्शा  
विषवेष्टम्यशोसिनी दशात्यपिमनाकृष्ट्यातस्माकृत्स्नेवभोगिनी १७ भिंदतीहृदयेपुंसोमायामय  
विधाधिनी दोर्भाग्यदाधिनीदीनातस्माकृत्स्नेचराक्षसी १८

पतसहस्रभारमित्यर्थः १४ नित्येकृष्ट  
आकर्षणोयस्याः स्वभावस्तथाभूतपातस्त्रयाकिरात्याखगेषुजालमिवइदंप्रसिद्धेपुत्रकलत्रादिजालेला  
केषुरच्यते १५ धीरेप्राप्तधैर्यवतेचसेक्षणेविवेकचक्षुष्यतेप्रसिद्धेचशर्वरीरात्रिः १६ कौटिल्यसहस्रवतीको  
मलः सखलवोन्मुखः स्पर्शाविषयलाभोयस्यांपरिणामेतद्विषयसहशोयद्वैषम्येवैरवेधुवधादितच्छेदनशीला  
दशतीवमोहयतिभोगिनीपक्षेस्त्वर्थः १७ मायाश्चआमयारोगाश्चतेषामायाकार्यवचनादीनांसर्वस्यै  
ववामायाकार्यप्रपंचस्यउत्पादनशीलादोर्भाग्यदहतभाग्यतादीनादैत्यवती १८॥



शब्देविद्योरेण अशब्दयत्नेनैः ३ ततदार्तिविलापवचोभिर्विशिष्टाशनीद्वारजलकणाकोचनसस्वर्णादेरुच  
समीपेवनवैव नोभिलाषातिशयसेनपौरतापादनाइज्जला अन्यत्रनीद्वारजलेनैवचणकावर्द्धतश्चिवचोयो  
ग्वाः निशाशचिताः नीद्वारजलकणाः यस्यासमीपस्थेनधत्तखनेनोज्जलाशोभमानाचिन्तालक्षणचणा  
कसस्यानोमेजरीअर्थात्तस्यादौरेविकाशमायातिनूनमित्युत्प्रेक्षा ४ तरलिताशयाविद्योभितचिताअ  
चंचलितमध्यभागात्तस्या अर्धनिधानूमिरिवअलमत्यर्थः अतर्भमायेवविषमोलासेकसद्वलं  
धनार्जनोत्साहेआयाताप्राप्तवती अन्यत्रभ्रमणयैवविसदृशमूर्धनायेप्राप्तेत्यर्थः ५ अहमाउच्छि ३

ममचित्तमद्वारणेव्यासोदतिमिराकुले शून्येतोरविमीजाताभ्रशमाशापिशाविका ३ वचोर  
चितनीद्वाराकांचनोपवनेज्जला नूनैविकासमायातिचिन्ताचणकमेजरी ४ अलमेतर्भ  
मायेवत्तस्यातरलिताशया आयाताविषमोलासमूर्धनिरेबुनिधाविव ५ अहमकलोलर  
वादेदादौवदतीदमे तरंगतरलाकारातरत्तस्यातरंगिणी ६ वेगोसरोद्गमदितोवात्ययेवज  
रत्तरो नीतः कलुषयाक्वापितल याचितचातकः ७ योयामदमतीवास्यासे अयामि  
गुणप्रियो तोतोक्ततिमेतस्यानैरीमिवकुम्भविका ८ पयसीवजरत्तरोवायाविवजर  
त्तरो नभसीवशरत्नेचश्चिन्ताचक्रेभ्रमाम्यदे ९ ॥

ताः अधिदेपात्तभाषणादयः प्रवृत्तिकलोलरवाः यस्याः अतएवउक्ततरंगैस्तरलाकारातरं  
तोविषयाद्विषयोतरस्त्वमानायात्तस्यातल्लक्षणतरंगिणीनदीमेदेदपर्वतेवदतिप्रवदति ६ वे  
गोसचापल्येउदितः उक्तः धर्ममेवाव्यसमाधिरसपाना येत्यर्थः इत्यने चित्तलक्षणश्चातकः  
कलुषयारजोमलिनयावात्यवातसमूहेनक्वापि अयोग्येविषयेनीतः ७ गुणप्रियोविवेकवेरा  
ग्वादिगुणसंयदोविषयेषांआस्याउत्साहेकंतिवित्तनितेरीचर्मगुणोवीणो ८ पयसिआवर्तन



तेदीभिः प्रमीलाभिस्तं गौरीनामी समद्वेषु परिवेष्टितं कोशं शरीरं धाना ऊर्जं रवलकी जीर्णस्फुटिता लोबुका वीणा सापिहिते आ  
 अलावेत संपादना लस्येन विच्छिन्नं तं गौरीभिः सीवनेन वेष्टितं अलाबुकोशं धाना अमंगलत्वा यपानमंगलिकोत्सवाने देरा।  
 जते तथा तस्मापि तस्मात्तयलभ्ये निर्विदोपनिशितशायाने देन राजते तथा चोक्ते यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं मदस्त  
 रं तस्मात्तयसुखं तेनादृतः शोरी शीकला मिति १९ कटुकः परिणामः खोपः उन्मादलदानशीला शेषं स्पष्टं गद  
 रवली पर्वतगुह्योत्पन्ना लता सापिहितं रश्मि संस्पर्शान्ति न्यमेव न्मानाति कोन्मादहेतुफलदायिनी दूरावले विनादी

तंद्री तंद्री गौरीः कोशं धाना परिवेष्टितं नाने देरा जते ब्रह्म नृत्ताजर्जरवलकी १९ नित्यमेवातिमलिना कटु  
 कोन्माददायिनी दीर्घतं श्रीचतस्त्रेदा तस्मागद्वरवलरी २० अनानेदकरी अन्यानिः फलाव्यर्थमन्नता  
 अमंगलकरी कुरा तस्मात्तीरेण मेजरी २१ अनावर्जितचित्तायि सर्वमेवानुधावति तच्चाप्नोति फलं किंचि।  
 तस्माजीर्णवकामिनी २२ संसारं देमद्वानि नानारससमाकुले भवनाभोगरंगेषु तस्माज्जर्जरतकी २३  
 जराजसमिता रूपा पातो न्यात फलावलिः संसारजे गले दीर्घं तस्मा विषलतातता २४ यन्न शक्नोति तत्रा।  
 विधत्ते तां उवितां गर्जि नृत्यन्याने दहति तस्माजीर्णवतकी २५

३२  
न=

२५ यप्रताना वनस्त्रेदा वदनिर्यासाचेति तदृशी नो प्रसिद्धे २० तस्मापदे स्पष्टोऽर्थः अन्यत्र प्रत्यापुष्यैः उन्नता आन्नादेरु  
 धशाखास्थिता करशकृत्वा कंठकप्राया अनावर्जिते अवशीकृतं चिते यथा फले लाभे भोगे वा जीर्णकामिनी  
 वृद्धवेषा २२ नानारसैः शोकमोहादिभिः नर्तकी पदे करुणादास्पदी भक्तादिभिः रंगेषु नृत्यशालासु २३ जं  
 गले जीर्णरूपे तता विलीर्ण २४ नशक्नोति साधयितुमिति शेषः अन्यत्र यत्र गंतुमिति शेषः आनेदरहिते नै।  
 बल्येन निरुत्साहत्वात् २५



जं  
वा. वै  
प्र. टी  
४२

नीहारेवर्षावश्यायेतत्सदृशो मोदावरणे च स्फुरति नृत्यति आलोके विवेकप्रकाशोपलक्षिते शरदि च इहैव्ये असाधे दुर्ग।  
मेघदंष्ट्रवसायेनीरे च २६ फलजलान्यकाले अन्यातकालेपि अंतरांतरा मध्ये मध्ये शून्या उल्लासे फलसंयतोपचये प्राव  
दुतरे गिणी वर्षातमात्रप्रवहानदी २७ नष्टे नष्टफले तस्मात्तुलात्तुल्यत्वात् २८ अलं चैव उष्णं चैव इहैव्ये च य  
देववास्तिते पादन्यासे च फले लाभे प्रालाटे च २९ इदं शुभे उचिते वा कृत्वा आरभ्य तडपरिवातदसमाप्येव इदं शु

33

भूशो स्फुरति नीहारेणाम्पत्यालोक आगते इहैव्ये सुपदे धत्ते चिंता च यलवर्हिणी २६ जड  
कटोलवद्गुलाचिरे अन्यातरोतरा क्षणमुल्लासमायाति तस्मात्प्रावदुतरे गिणी २७ नष्ट  
सुत्तज्यति संते तस्मात्प्रावदामिवापरं पुरुषात्पुरुषं याति तस्मात्तुल्यत्वात् २८ यदेक  
रोत्तलं चैव पितृसापि फलमीदृते चिरेति सुति नैकं तस्माच्च यलमर्कटी २९ इदं कवेद  
मायाति सर्वमेवासमेजसे अनारते च यतते तस्माच्चैव दैविकी ३० क्षणमायाति पाता  
ले क्षणं याति नभस्तले क्षणं भ्रमति दिक्कुंजे तस्माद्दृश्यमवच्छादी ३१ सर्वसंसारदोषाणां  
तुल्यैकादीर्घदः खदा अंतःपुरस्य मपि या योजयत्यतिसेकटे ३२ प्रयच्छति परं जाये पर  
मालोकरोधिनी मोदनी हारगहना तस्माजलदमालिका ३३

भमनचित्तं च असमेजसे प्रकमविरु।  
इंसर्वमेव कार्यं सदसैवायात्पनुसरति तथापि नोपरमति किंतु अनारते सर्वदैवयतने श्रमफलाय यथा प्राणी कर्मा  
नसारिणो देवस्य विधातः चेष्टातद्वत् ३० दृश्यमेव दपदी भ्रमरिका शेषे प्राग्व्याख्यातप्राये ३१ दीर्घदः खदः खदः  
खदादीर्घावरिशरजरिववध्यसन्निधावाकृष्टमरणादिदः खदा तदेवोपयादयति अंतःपुरस्य मपीति ३२ जा  
ज्यमौखि शौत्यं वा परमालोकः परं ज्योतिरात्मा संयंश्च मोदयति सर्वापरे दिग्भिर्भागे वेति मोदो विवेकस्तद्वये।

हानीहारेण गहनादुर्गमा ३३॥

४२



यथावदुक्तोपशान्तोकेरुदामभिः मालायमानातिर्यग्दीर्घैरजस्तद्वत् ३४ विचित्रविषयानुरेजितत्वाद्विचित्रवर्णविविध  
 विस्मयदेतरूपवतीचविगुणसद्गुणदीनाज्याश्रयाचमलिनः पुरुषोमेवश्रुसंस्थितिराधारीयस्याः सतस्तद्वत्तच्छ्रु  
 अवस्तमनोनभोधिदित्वाच्छ्रुपदाशककार्मुकमिद्रासुधे ३५ गुणलक्षणसंस्थानोअशानिः सेवित्सरोजानोवो  
 धपमानादिमेविचातिकेत्यर्थः आपदोत्तफलितफलितसंस्थाशरद्वर्मिकेत्यर्थः पवेतमसामपिदेमेतरात्रिः ३६  
 कार्यालयस्यप्रवृत्तिलक्षणोऽस्मद्विदेकस्यवामानसामनोरथाः बलकीवीणा ३७ न्यग्रोदतीतिन्यग्रोपो।

सर्वेषां जंतुजातानां सेसारव्यवहारिणो परिश्रुतमनोमालातस्मावेधनरजुवत् ३४ विचित्रवर्णविगु  
 णादीर्घमलिनसंस्थितिः श्रुत्याश्रयपदातस्माशककार्मुकधर्मिणी ३५ अशानिगुणसंस्थानोफलित  
 शरदापदो दिमेसेवित्सरोजानोतमसोदीर्घयामिनी ३६ सेसारनाटकनदीकार्यालयविदेगमी मा  
 नसारण्यद्विणीस्मरसंगीतवलकी ३७ व्यवहाराब्धिलहरीमोदमातेगणेशवला सर्वन्यग्रोधसलता  
 इःखकैरवचंदिका ३८ जरामरणदुःखानांमेकारत्नसमुद्रिका आधिव्याधिविलासानोनित्यमतावि  
 लासिनी ३९ क्षणमालोकविषयासोधकारलवाक्षणे व्योमवीष्णुपमानात्सानीहारगदनाक्षणे ४०  
 गळपुपशमेतस्माकायव्यायामशोतये तमीचततमः कलायधारतोनिहतये ४१ तावन्मुह्यत्यये  
 मूकोलोकोविललिताशयः यावदेवानसेधनेतस्माविषविष्टविको ४२

वटस्तस्यसलताप्ररोहवह्नी  
 कैरवातोऊमदानो ३८ समुद्रिकासेपुरिका ३९ आलोकईषद्विवेकप्रकाशः व्योमेववीथीतडपमानीदारसद  
 शोव्योमोदः ४० पवेतस्मासुपवर्णितदुपशोतिफलमादगळतीत्यादिनाकायव्यायामोदेहप्रयुक्तप्रमलस्यशे  
 तयेमक्तयेइति यावत्तमीकलरात्रिः चततमोमेघोधकारः तेनकलासायधारतोनिहतयेनकेचरप्रचाराभावा  
 यत्रपशमेगळतीतद्वत् ४१ मूकः अध्यात्मशास्त्रकथामृत्युः लोकोजनः विललिताशयोव्याकुलचित्तः विषा  
 विशेषप्रयुक्तविष्टविकारोगवत् मृत्युहेतुतस्मायावदेवानसरतीसेधनेसम्यग्यारयतिनसेत्यजतीत्यर्थः ४२



ॐ  
वा. वै  
प्र. टी  
४३

तद्विज्ञानागोचरउपायस्तत्रालोकशति चिन्तात्रविषयानुसरणेउक्तिरयामुक्तया तथाचभगवद्वाक्यं ध्यायतोवि  
षयानुसंगसंगस्यजायतेइति ४३ भक्ष्यमितिसेभावनाया सायथाग्रैतेवरिशमप्यादायद्वयमानास्फुरति।  
इहल्लापीत्यर्थः ४४ रोगपीडास्तीह्लाच गेभीरंधीरेउत्तानतांऊर्ध्वविकासितोच ४५ ग्रंथयोदह्लाभिति।  
वशाःपर्वणिच तल्लायाग्रैऊरास्थिताः कंठकाः उः खानिमुक्तामणयश्चप्रियायासो वेणुलतापदेतासो।  
मृत्ताकरत्वात्तत्ताएवमनयः सर्वजनप्रियाःयाम् ४६ विवेकोयितडलेदहेतरितिदर्शयतिअदोइति ४७

35

ॐ लोकोयमखिलेऽःखंचिंतयोजितयोऽति तल्लाविष्टविकामेचश्चिन्तात्यागोदिकथ्यते ४३ त  
णपाषाणकाष्ठादेसर्वमामिषशोकया आदधानास्फुरत्येतेतल्लामल्लीद्रदेयथा ४४ रोगाति  
रंगनातल्लागेभीरमपिमानवम् उत्तानतो नयत्याश्रयंशवुवोबुजे ४५ अतःशान्त्याग्रैधि।  
मत्पोदीर्घस्वांऊरकंठकाः मृत्तामणीप्रियानित्येतल्लावेणुलताइव ४६ अदोवतमदक्षिणेतल्ला  
मपिमहाधियः उल्लेदामपिकेतेतिविवेकेनामलासिना ४७ नासिधारानवज्वाचिर्नतमायः कणा  
विषः तथातीक्ष्णायथाब्रह्मसंस्तेयंहृदिसंस्थिता ४८ उज्ज्वलासिततीक्ष्णग्राम्नेहदीर्घादशाप  
रा प्रकाशादाहउःस्पर्शातल्लादीपशिखाइव ४९ अपिमेरुसमंशानमपिअरमपिस्थिरे तल्लिक  
रोतितल्लो कानिमेघेणनरोत्तमे ५०

असिधारादयोवाह्यत्वात्कदाचिदेवानर्यदांतल्लातुहृदिस्थिततात्सदैवेतितेभ्योप्याधिक्यमितिभावः ४८ मध्ये।  
भोगविभवोज्ज्वलाग्रैतेत असितेतीक्ष्णचाग्रैयस्याः सातमोमृत्युपर्यवसानेत्यर्थः सातभार्यापुत्रस्त्रैहैदीर्घा  
वाल्पयोवनवाहकदशाः पराउत्कृष्टायस्याः प्रकाशाप्रत्यक्षाउष्ट्रवियोगप्रयुक्तेरतदीर्घैर्दःस्पर्शाअसया।  
दीपशिखापदेस्त्रैहलैलेदशावर्तिःशिखेस्पर्शे ४९ मेरुसमंशानवेणस्थिरेअपरियद्वतेनतल्लिकरोति  
यान्त्रादेनमायायतणवउपेतंचलेचकरोति यथाहः तल्लालचतरेल्लल्लल्लादपिचयाचकः वायुनार्किननी

तोसोमामयंयाचपिषतीति ५०

४३







